

1891

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆՈՒՄԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԽԹ

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ԹԷՈՂՈՍԻԱ-ԿԱՖԱ ՔԱՂԱՔԻՆ ՏԱԻՐԻՈՅ
ԵՒ ՀԱՅՈՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ե

ԳԵՆՈՒԱՑԻՔ Ի ԿԱՖԱ

(Shu j'ez 130)

ՍԱՅՏՆԻ է մեզ ի պատմութենէ որ՝ Գենուացիք ժգ. դա-
րէ սկսեալ մեծ դեր խաղացել են Կաֆայի մէջ, այլ ստոյգ-
չէ որ թուականին նոցա ի ցամաք իջնալը ի թէոդոսիա,
և ոտից կռուան հաստատելը քաղաքիս մէջ. սակայն գի-
տեմք որ թաթարաց իշխանութեան միջոց առաջին ան-
գամ՝ աստ ի ցամաք ելած են Գենուացիք: Հաւանելի կը թուի մեզ
հնագէտ իւրգեւիչ պրոֆեսսորին կարծիքը, որ կ'ենթադրէ թէ ի
Կաֆա, 1204ին, յետ առման կ. Պօլսոյ ի Լատինաց եկած են խաչա-
կիր խաղացի ասպետք, որոց մին R (Ռ) սկզբնանուն կրած է. վա-
սըն զի նոյն պրոֆեսսորին խուզարկութեամբ յերևան ելած մի յի-

չատակարան կը հաւատտէ որ ի սկիզբն թԳ դարու Ռանանով իշխան մի ի Կաֆա, արտօնութիւն կը շնորհէ տաւրիացի քաղաքաց մէջ անմաքս վաճառականութիւն անելու։ Այլ այդ իշխանը յայտնի չէ որ քաղաքէն լինիլը՝ վէնետկեցի՝ է արդեօք թէ Գենուացի։ զի այդ քաղաքացեաց նաւերն, անխտիր նոյն միջոցներն Սև ծովուն քաղաքներուն մօտ դեղերել են։

Այլ ի վերջին կէս թԳ դարու, Օրան — Դէմիր թաթարաց խանին իշխանութեան միջոց, Գենուացիք օրինաւոր պայմանագրով Կաֆա քաղաքը, հանդերձ իւր շահեկան ծովածոցով, իրենց կառավարութեան կեդրոնավայր կը ստանան։ և այս է համառօտութիւն նոցա պայմանագրին ընդ Օրան — Դէմիրի։ Ա. Գենուացիք կը պարտաւորին վճարել խանին մաքս ի Կաֆա մտած և ելած ապրանքներէն։ Բ. խանը կը պարտաւորի Գենուացւոց շտեմարաններ և տներ շինելու համար բաժնել տալ երկիր, զոր նոքա պարսպելով կարնան ապահովել իրենց ապրանքը։ Գ. Ամէն ազգաց նաւերու դիմաց բաց և անարգել թողուլ Կաֆայի նաւահանգիստը, Գենուացւոց հեռաւոր աշխարհներէ բերած ապրանքը դուրս հանելու համար։

Պ. Մուրղաքեւիչ « Գենուացի գաղթականութիւնք ի Ղրիմ » գրուածքին մէջ կը հաստատէ որ՝ « թաթար խանք, ինքեանք հրաւիրեցին օտար ազգերը, շէնցնելու Ղրիմու աւերակ քաղաքները։ այն միջոցներուն Գենուացւոց հետ Պիղացի և վէնետկեցի վաճառականք ունէին իրենց նաւերը Սև ծովուն վերայ։ այլ Գենուացւոց քան զմիւսները առաւել յօժարակամ ի Ղրիմ գիմելուն պատճառը, անշուշտ դարուս սկիզբը, ի Կաֆա ցամաք ելնող ասպետք լինելու են, որք կարողացել են գնահատել երկրին շահեկանութիւնը »։ Վերև ի մէջ բերած պայմանագրիս համառօտութիւնը, կը լինի ամուր խարխիս, որոյ վերայ կը բարգաւաճի տակաւ Գենուացւոց ի Կաֆա և ի Սուդայա մեծամեծ վաճառաշահութիւնը։

Շատ երկար կը լինէր եթէ աստ մանրամասն գրելու լինէինք Գենուացւոց 200 տարուան միջոց, աստ ի Ղրիմ, անցուցած շահավաճառ և գործունեայ կենաց պատմութիւնը, որ և դուրս է մեր նպատակէն։ Նոցա գործունեայ կենաց յիշատակարանները, ցարգ՝ 500 տարին անցնելէն յետոյ, կանգուն կեցել են ի Սուդայա և ի Կաֆա, վկայելով անբարբառ զիրենք շինողաց մեծագործութեան։

Պատմութիւնը կը վկայէ որ՝ Գենուացիք այն երկերիւր տարուան միջոցին, մէկ կողմանէ ամրակուռ բերդեր շինել են, հեռաւոր արեւելքէ բերած ապրանքնին ապահովելու համար, միւս կողմանէ անդադար յետ մղել են այն բերդերուն վերայ յարձա-

կող թշնամիքը : Զի նոցա վերայ միշտ նախանձու աչօք նայել են , տիրող և դրացի ազդերը , որք հուսկ յետոյ հասած են իրենց վախճանին կործանելով և աւերելով երկու Գենուացի ծովահայրաց և գեղեցկագիր քաղաքները՝ Սողայա և Կաֆա , որոց բարօրութիւնը , Գենուացւոց կառավարութեան ժամանակ ծաղկեալ և նախանձելի եղած է :

Այլ մեք խօսիմք Գենուացւոց աջակից Անեցի Հայկազանց վերայ , որ և է նպատակ մեր այս գրութեան :

ԱՆԵՑԻ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔԻ ՏԱՒՐԻԱ.

Խնդրովս՝ թէ երբ արդեօք Հայկազունք անցել են ի Տաւրիա , ազգային հեղինակներէ առաջ , պարապել են օտարք :

Նախընթաց դարուս վերջերը թերակղզիս մարզ լինելով Ռուսաց պետութեան , կայսրուհին կատարինէ Բ. նման Արշակունոյն վաղարշակայ , կը ցանկայ գիտել նոր նուաճած աշխարհին և նորա մէջ բնակող ազգաց պատմութիւնը , կամ ըստ բացատրութեան խորենացւոյ , « կամ եղև գիտել սորա (կատարինեայ) թէ ո՞րք և որպիսի՝ արք տիրեալ են ի վերայ աշխարհիս , . . . զքաջաց արդեօք , եթէ զվատաց անցեալ ունիցի գտեղի » : Մար Աբաս կատինայ պաշտօնը կատարող կը հանդիսանայ Սեստրենցեւիչ Բուգուշ անունով համօրէն կաթողիկայ մետրապոլիտը , այր ուշիմ և վարժ , լեհ ազգաւ , որ կը գրէ Տաւրիոյ պատմութիւնը փրանկ լեզուաւ , քաղելով մեծաւ մասամբ Բրոնեսկի լեհ հեղինակին « Թաթարաց պատմութենէն » . յորում Բագուներու և Իւզբէզներու քաջագործութեանց հետ կը յաւելու և նուաճեալ կամ ի Տաւրիա բնակող զանազան ազգաց պատմութիւնը : Սորա գրածը մինչև ցայեալին ժամանակներս ազբիւր հաւատարիմ պատմութեան Տաւրիոյ համարուած էր . այլ որովհետև հապճեալ գրուածք է , վասըն որոյ կը պակասին ի նմա հետազօտութիւնք : Սրբազան Յովսէփ Երկայնաբազուկ Արղութեանց ռուսաբնակ Հայոց մետրապոլիտն ևս ձեռք զարկած է գործոյս , եթէ ոչ բովանդակ Տաւրիոյ պատմութեան , այլ տաւրիաբնակ Հայկազանց մասին գրելու , որոյ բազմապատիկ զբաղանքը չեն թողուցել գլխաւորելու սկսածը : Սեստրենցեւիչ օգուտ քաղած է Արղութեանցի թողած , յետ մահու , յիշատակարաններէն . զի կը գրէ յիւրում պատմութեան թէ Հայք զաղթած են յԱնոյ ի Ղրիմ 1340ին : Անշուշտ սրբազանը

այն տեղեկութիւնը կամ Նախիջևանու յայտնութեան և կամ Սուրբաթի (Ս. Խաչ վանքի) քարաքանդակ յիշատակարանէն հանած է. այլ յիշած թուականին մէջ, 10ը տարուան տարբերութիւն կամ սխալ սպրդած է. զի յիշեալ ազգային յիշատակարանք ի 1330ին կը գրեն բիւրաւոր հայկազանց գաղթը ի Ղրիմ և ոչ 1340ին: Մեծարգոյ Փիլիպպոսի Բրիւն, բանասէր և հմուտ կաճառորդի Պետրբուրգի Գիտութեանց ակադեմիայի գրածը, մեր նպատակին յարմար և համաձայն գտնալով համառօտելով կը գնեմք աստ՝ « Գիտնոց մեծագոյն մասը, որք զբաղած են խընդրովս թէ՛ երբ արդեօք բնակութիւն հաստատել են Հայք Ղրիմու մէջ, ընդունած են ընդհանրապէս Սեւթրէնցեւիչի կարծիքը, հանեալ ի յիշատակարանաց, յետ մահուն, Երկայնաբազուկ Արզութեանց իշխան արքեպիսկոպոսի: Այդ յիշատակարանաց համեմատ, Թաթարք՝ նուաճելով զՀայաստան 1262ին, երկրին բնակչաց մեծագոյն մասը տարել բնակեցուցել են այժմեան Ղազանի Աթոքերխանու գաւառաց մէջ, ուսկից նոքա անցել են ի Ղրիմ 1341ին համաձայնութեամբ Գենուացւոց, ի Կաֆա և ի մերձակայս Սուտաղի»:

Առանց մերժելու, որ շատ Հայեր կարող եղած են անցնիլ ի Ռուսաստան, աշխարհին Մոնղոլաց լուծին տակ ընկնալէն վերջ, որք ապա կտրելով անցնելով անապատները եկել են բնակութիւն հաստատելու Ղրիմու քաղաքաց մէջ. Մ. Խուրգեւիչ յայտնի կը բացատրէ որ՝ Հայոց գաղթականութիւնք եղած են այլևայլ ճանապարհներով, և արքեպիսկոպոսին ցուցուցած թուականէն շատ առաջ, այնպէս որ մեզի ուրիշ բան չինկնար, բայց եթէ հետեւիլ գիտնական հետազօտութեանց պատուական պրոֆեսորին. վասն զի սերտ կապ ունին նորա զրոյցքը խնդրոյս հետ որով այժմ գրադիմք:

Անդստին ի ԺԱ. դարէ, տարաբաղդ ժողովուրդք Հայաստանի, որ մասամբ ընկճեալ էին ի Քրդաց, մնացեալ մասը, թէպէտ դեռ ևս անկախ յայլ իշխանութենէ, այլ արդէն սկսած էին լքանել իրենց հայրենիքը, մէկ կողմանէ պարտասեալ Սելճուք Թրքաց յաճախակի յարձակմունքից, միւս կողմանէ յոյն կայսերաց հարբստահարութենէն, որք միշտ պնդած են թէ այն աշխարհքը իրենց պէտք է ենթարկուի:

1021, երբ Յովհաննէս Սենքերիմ վասպուրականի թագաւորութիւնը թողլով, իւր իշխանութիւնը վասիլ Բ. Յունաց կայսեր ձեռքը, քաշուեցաւ ի Կապադովկիա, աշխարհին բնակիչքը

1. «Մանթութիւնք պատմականք և տեղագրականք իտալացի գաղթականութեանց յաշխարհի Ազգարաց»։ Պետրբուրգ. 1866:

չատ անգամ՝ ստիպուեցան թողուլ լքանել իրենց ծննդական երկիրը ։

Գրիգոր երէց՝ Հայոց ԺԲ դարու պատմագիրը , յայտնապէս կը մեղադրէ յոյները , պատմելով 1160ին հանդիպածը , ուր ի միջի այլոց կը յաւելու . « Յունաց կայսերը ոչ մի բան արած չեն քրքիտունէից աղատութեան համար , ընդ հակառակն իրենք պատճառ եղած են , նոցա քաղաքներուն և գաւառներուն կործանման ։ Այդ իշխանապետաց շնորհիւ ահա հարկադրեցան Հայք լքանել իրենց հայրենիքը , անհաւատք զօրացան , և յաճախակի յարձակմամբ տիրեցին ամենայն կողմանց , սկզբան Արմենոյ , Մեկիաինոյ և Սերաստիոյ , մայրաքաղաքին Անուոյ , ապա նոցա ջոկատները տարածեցին իրենց աշխարհակալութիւնը մինչև ցմերձակայս և ։ Պօլսոյ ¹ » ։

Նախ և առաջ Հայք կը գաղթէին կայսրութեան տախական գաւառաց մէջ , այլ սխալ է կարծելը որ Հայք ընդ միշտ այն տեղումնք մնացին . զի կրօնական հալածանք և տակաւ թրքաց յառաջ խաղալը տախական գաւառաց մէջ , հարկաւ կը ստիպէին Հայոց փրնտուել իրենց համար ապահով ապաստանարան Տաւրիոյ յունական մասին մէջ և այլ հեռաւոր տեղումնք ։

Ռայնարդի գրածին նայելով² , Գրիմեցի Հայկազունք ի փոքր Ասիոյ եկած են . բաց աստի յաճախակի յարաբերութիւնք տախական Սե ծովուն նաւահանգստից , Գրիմեցի նաւահանգստից հետ , անշուշտ իրենց կը քաշէին վաճառական Հայերը որք մինչև ցայսօր նշանաւոր են մեծ յարմարութեամբ ի տուրեւտա ։

Հուսկ յետոյ , Հայոց գոյութիւնը ի Սուտաղ շատ առաջ է բան այն թուականը , զոր կը ցուցանէ մեզ Արդութեան սրբազանը Հայոց ի կաֆա բնակութիւն հաստատելու մասին . զի յոյն Յայամաւուրքի մի յիշատակարան , որ արդէն շատ հեզ յիշուած է , կը հաւատէ մեզ այդ իրողութիւնը ։

Այդ յիշատակարանին հեղինակը կ'աւանդէ որ՝ մինչդեռ 1292ին զատկական տօնը հանդիպած է ապրիլի 6ին , Հայք տօնած են ամսոյն 16ին ծագատիկ ։

Արդէն առաջուրնէ շատ անգամ ունեցել են Յոյնք և Հայք մեծաւ մեծ բանակութիւնք զատկական թուականի մասին . 1006ին նոյնպէս Յոյնք տօնած են Ս . Յարութեան տօնը ի 6 ապրիլի , մինչ Հայ տու մարը յետաձգել է ի 13 նոյն ամսոյն ։ Այս պատճառաւ Մատթէոս Ռոհայեցի յանդիմանած է զՅոյները , որք իրենց յոխորտ յա-

1. Dulaurier , 1. C. P. 357.

2. Nec Armeni... qui a Saracenis suis pulsati sedibus in Taurica Chersoneso agebant etc. Annal. Eccles. a. a. 1318

մառութեամբ յառաջ տարել են Զատիկը, ի Ծաղկազարդի կիւրակէն, հակառակելով Քրիստոսի. « Զի աղանդ փիլիսոփայիցն հակառակամարտ է Հոգւոյն սրբոյ » :

Յոյն Յայսմաւուրքին յիշատակարանէն այս կը հետեի, որ ի Սուտազ բնակելոց Հայկազանց թիւը շատուոր եղած պէտք է լինի, որպէս զի նոցա կարծեցեալ սխարմունքին վերայ ոչ դարձնեն միւս այլ որթոտքս քաղաքացիք : Թերեւս նոցա մոլորութեան միւս պատճառ ևս այս կը համարին զիրենք յանդիմանողք, զի նոքա սկսել էին մերձենալ կաթոլիկ Հռովմէական եկեղեցւոյն, ինչպէս արդէն նոցա եղբարք, որք ի վաղուց կը բնակէին Կաֆայի մէջ : Վասն զի այն քաղաքին մէջ, ըստ կարգադրութեան (règlement) 1316ին հին հայ եկեղեցիք կային, յորոց մին խարխուլ վիճակի մէջ, թեմին արքեպիսկոպոսը յորում կը գտնուէր խարխուլ եկեղեցին արդէն ընդունած էր զգերագահութիւն սրբազանին Հռովմայ¹ :

Հաւանական է որ՝ Սուդայա (Սուտազ) ևս ունեցել է իւր Հայ — կաթոլիկ թեմակալ եպիսկոպոսը 1253ին, որոյ մօտ հիւրընկալ մեծարանք վայելեր է փրանկ քարողիչը Rubriques, զոր ինքը յոյն կը կարծէ . մեզ հաւանական չի թուիր, որ յոյն եկեղեցական մի իւր եկեղեցւոյն² մօտ բնակութիւն տայ փրանկ քարողչին :

Բազմահմուտն իւրգեւիչ և Փիլ . Բրիւն, վերը գրած փաստերով կը հաստատեն որ Հայք ԺԳ դարէն շատ առաջ բնակութիւն հաստատել են Տաւրիոյ մէջ :

Ինչպէս տեսանք՝ ԺԳ դարու ունեցել են թեմակալ եպիսկոպոսներ, և եթէ ԺԳ դարուն սկիզբները նոցա եկեղեցին խարխիւլ է, անշուշտ այդ եկեղեցին պէտք է լինի մի քանի հարիւր տարուան շէնք . զի հայկական քարուկիր շինուածք մի քանի տասնեակ տարիներու միջոց չեն խարխիւր . վկայ են զրուցած իս այժմ՝ Ղրիմու սարերուն վերայ, հարիւր տարիէն աւելի անտէրունչ մնացած, դեռ ևս կանգուն Հայ եկեղեցիք :

Հայոց ի վաղուց գոյութեան ի Տաւրիա մի փաստ կարող է համարուիլ, Կաֆայէ ոչ շատ հեռի, Սուրղաթ քաղաքին մերձաւոր անտառին մէջ դեռ ևս կանգուն Ս . Խաչ վանքը (ի հնումն Ս . Նշան, դեռ ևս առաջ Գամջակ կամ Քէմչակ անապատ) . թէպէտ և այդ վանքը իւր գեղեցիկ եկեղեցեալ ԺԳ դարուն սկիզբները շինուած է (1330), այլ աւանդութիւնը մեզ կ'ապահովցնէ, որ

1. Rainaldi, ad annum 1318. n. 13 ; 1321, n. 13.

2. Այդ ԺԳ դարէն մնացեալ եկեղեցին նորոգեցաւ 1883ին, յորում այժմ Հայ կաթոլիկք կը պատարագեն :

այդ թուականէն շատ առաջ մի այլ վաղեմի հայկական վանք եղած է նոյն անտառին խորերը, որոյ հիմունքը ցարդ կեցել են :

Ըստ իմ կարծեաց, Կաֆա քաղաքին միջավայր, դեռ կանգուն Ս. Սարգիս եկեղեցին, մեծ և զօրաւոր ապացոյց է Հայոց վաղեմի գոյութեան ի քաղաքիս . դա է այն աթոռակալ եկեղեցին՝ որոյ շուրին ներքե շատ բարեպաշտիկ արեղայներ և դպիրներ օրինակել են զանազան հոգևոր գրեանք յընթացս հարիւրաւոր տարեաց : Այդ եկեղեցւոյն ետևի կողմէն, ընդ մէջ որմին ազուցիկ խաչքարինք, յայտնի վկայ են եկեղեցւոյն շատ հին լինելուն . քանզի մինչդեռ բազմաթիւ խաչքարինք ԺԴ դարէ ի խոնարհ, անազարտ մնացել են, իրենց տառերով, Ս. Սարգսի որմին մէջ ազուցեալները՝ մաշած և աւրուած են և չէ կարելի կարդալ նոցա թուականը : Նոյն իսկ եկեղեցւոյն դիւրքը ի միջավայր Կաֆայի, նորա վաղեմի լինելուն յայտնի ապացոյցն է . վասն զի այլ ազգային եկեղեցիք քաղաքին կեդրոնէն հեռու կ'ընկնան, և մեծաւ մասամբ այժմեան արգելանոցին մէջը և մօտերը, ուր և առանձին թաղ կազմելով, բնակութիւն հաստատել են հայկազունք, որք 1330ին բազմութեամբ եկած են ի Կաֆա Գենուացի իշխանաց համաձայնութեամբ : Այսպէս կը գրէ Ղրիմեցի մի Յայսմաուուրքի յիշատակարանը, « Գեսպան յղեն (Հայք) ի Ղուիմ առ իշխանն Զինիւիւզաց, որ բնակէր ի մէջ Ֆռանկհիսարին Ֆէօդօսիու . ուխտ դնեն ընդ իշխանին Ֆէօդօսիու : Ելեալ ի յԱխսարայէ իշխանք և ազնիւք և հասարակ ժողովուրդք, վառեալք զինու, պատերազմելով ընդ թաթարացն, ճեխքեալ զան ի Ղուիմ և բնակին ի Ֆէօդօսիա, ի Կազարաթ, և ի Սուրխաթ և ի կողմանս սոցա . այս եղև 24թ թուին » :

Հայոց բնակութեան տեղ կը տրուի Ֆռէնկ հիսարէն դուրս գէպ ի հարաւային սարերը, զոր պարսպով պատելով ազգայինք, հոն բնակութիւն կը հաստատեն : Յիշեալ յիշատակարանը կը զրուցէ « Յահէ Հոնականաց (փոխանակ թաթարաց գրելու) պարսպեցին ի քաղաքն Ֆէօդօսիա » : Ահա այս պարսպին մէջ շինուած են մեծաւ մասամբ բազմաթիւ հայ եկեղեցիք կամ մատրոնք . սակաւ են պարսպէս դուրս մնացեալները, իսկ ի միջավայր քաղաքին միայն Ս. Սարգիս ունեցել է տեղի : Քաղաքիս և ապա ի նմա մեր ազգայնոց բռնած գրքէն կը հետեցընեմք, որ Ս. Սարգսի շինութիւնը, շատ առաջ է քան զվերջին գաղթականութիւնը . եկեղեցւոյ որմին մէջ զետեղուած աւրուած և մաշած խաչքարինք կը հաստատեն եկեղեցւոյն բազմադարեան հնութիւնը, թերևս Գենուացւոյ ի Կաֆա գալէն ևս շատ առաջ : Սակայն ոմանք կարող են առարկել, թէ ի՞նչպէս այդ բազմադարեան եկեղեցին, խըփ-

չաղաց և թաթարաց յարձակմանց միջոց, քանդողաց աչքէն վրիպել է, մինչդեռ իրմէ շատ վերջ շինուած Գենուացւոց Ս. Ագնէս փառաւոր եկեղեցին, որ քիչ հեռի եղած է Ս. Սարգսէ, և այլ շատ ազգային եկեղեցիք քարոքանդ եղել են:

Մեր այդոր պատճառ Ս. Սարգսի խոնարհ անշուք դիրքը կը համարուիմք: որ քաղաքին միջավայրն լինելովը հանդերձ, աչքի չի զարներ: Նորա ցածուն և անշուք դիրքը և չորս կողմի բարձր պատերը, ծածկել են զնա քանդիչ ձեռքերէ: Արդեօք մեր նախնիք կանխատես զգուշութեամբ չեն տուել Ս. Սարգսի այդ ցածուն դիրքը: Ես այնպէս համոզուած եմ, որ հին Հայոցխոհական զգուշութեան արգասիքն է ցարդ Ս. Սարգսի կանգուն մնալը: Վերջին և զօրաւոր ապացոյց մեր ազգայնոց ժգարու միջոցներ ի կաֆա գոյութիւն ունեցնալուն, կը համարինք մի քար, որ համայնաջինջ ամանակին ժանիքէն պրծեալ, կը պահուի ցարդ թէոդոսիոյ հընութեանց թանգարանին մէջ: Քառաձայլ թերթի ձեռով, յասպիտ քար մի է, վրած երեք խաչեր քանդակուած. միջինը մեծագոյն, որոյ պատուանդանին վերայ կը կարդանք. «Բարեխաւս է սուրբ նշանքս Գրիգորին և իւր զաւակին» . խաչին վերի կողմը կայ քանդակուած այս վաղեմի թուականը ՆՀԶ (1027):

Վ. Հ. Մինաս Բժշկեան, հաւատարիմ տեղագրողն հայկազն յիշատակարանաց Տաւրիոյ, կը գրուցէ թէ, «*Թուի թէ զայս վէմ բերեալ են աստ (Հայք) յԱնոյ և եղեալ յեկեղեցի ինչ*»: Թուի կը գրուցէ՝ տարակուսելով խաչքարին հնութեան վերայ. վասն զի նոյն միջոցին դեռ ևս իրեն ծանօթ չէին ոչ ԺԳ դարու բազմութիւն Հայոց գոյութիւնը ի Սուտաղ, և ոչ այլ նորանոր հետազոտութիւնք գիտնոց, Հայոց հին գաղթականութեանց մասին ի Տաւրիա: Հաւանական է ինչպէս այս քարին, նոյնպէս և այլ շատ քարերու Չ. Պ. Զ և այլն, թուականներով ի կաֆա փորագրեալ լինելը:

Քանզի նոյն ինքն Բժշկեան վարդապետ, յեցեալ հաւատարիմ յիշատակարանաց վերայ, ինչպէս կոնդակին Գրիգորի ԺԲ քահանայապետին Հռովմայ առ Հայկազունս Տաւրիոյ (1318), որ 13 ամօք առաջ է քան զմեծ գաղթականութիւն բիւրաւորաց ազգիս ի Տաւրիա, կը գրէ. «*Զայնու ժամանակաւ (1318), մեծանուն հանդիսացաւ ազգս մեր, ոչ միայն ի Ղրիմ, այլ և ի բազում տեղիս*» . մեք թողլով առ այժմ ազգիս մեծանուն հանդիսանալը ի բազում տեղիս, յոյժ հաւանական կը համարուիմք որ ի Ժ դարէ և այսր միշտ հայկազունք բնակել են Տաւրիոյ զանազան քաղաքաց մէջ:

Շարունակելի